

УДК 94:911.373(477.82)“185/19”(083.81)

СПИСКИ ПОСЕЛЕНЬ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ СІЛЬСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ

Григорій РАЧКОВСЬКИЙ

Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра етнології,
вул. Університетська, 1, 79000, Львів, Україна

У статті проаналізовано “Списки населених місць Волинської губернії” другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Попри величезний інформаційний потенціал вони в історичних дослідженнях використовувалися лише епізодично. У цих документах відображено адміністративно-територіальний поділ губернії та уїздів, географічне розташування населених пунктів, і типи сільських поселень, що дозволяє розкрити особливості формування мережі сільських поселень та їх типологію на теренах Волинської губернії. Особливу увагу звернено на процес формування місцевих статистичних органів і значення видань статистичного комітету Волинської губернії, що визначається, перш за все, систематичним характером публікацій та порівнюваним набором статистичних даних. Усі опубліковані списки поселень Російської імперії умовно можна поділити на два типи: загальнодержавні, які виконувалися за єдиним зразком для всіх губерній, та місцеві, для кожної окремої губернії. “Списки населених місць Волинської губернії” містять детальні відомості про кількість соціальних типів поселень та відрізняються змістом і структурою подання інформації. Опубліковані списки дозволяють розкрити особливості формування мережі сільських поселень на теренах Волинської губернії.

Ключові слова: поселення, список населених місць, статистичний комітет, Волинська губернія.

Важливою частиною вивчення матеріальної культури етносу є поселення, їхні соціальні типи, динаміка розвитку і кількісних змін. Тому, особливу значимість серед джерел з історії розвитку поселень набули “Списки населених місць”, які відображають розміщення населення на певній території та соціальні типи населених пунктів.

Унаслідок другого та третього поділів Польщі (1793 р. і 1795 р.) Правобережну Україну було приєднано до складу Російської імперії. У процесі запровадження на цій території загальноросійського адміністративно-територіального устрою іменним імператорським указом від 13 квітня 1793 р.* було створено

* Існують різночитання стосовно дати указу через друкарську помилку. В основному тексті “Повного зібрання законів Російської імперії” вказана дата 23 квітня, яка у розділі “Погрішності” наприкінці тому виправлена на 13 квітня 1793 р.

Ізяславську губернію¹. За іменним рескриптом імператриці Катерини II від 1 травня 1795 р. на основі Ізяславської передбачено утворити Волинську губернію з подальшими частковими територіальними змінами². Зокрема, 5 липня 1795 р. Базалійський, Старокостянтинівський, Ямпільський, Кременецький та Дубенський повіти (рос. *уезды*), які належали Ізяславській губернії, були передані до складу новоутвореної Подільської губернії³, а губернія змінила назву з Ізяславської на Волинську. Варто зазначити, що в назвах указів та рескриптів йшлося про “Волинську губернію”, а безпосередньо в тексті – про “Волинське намісництво”. Це пояснюється, найімовірніше, тим, що законодавець не робив принципової різниці між поняттями “намісництво” та “губернія”⁴.

У 1795 р. адміністративним центром нової губернії призначено містечко Звягель, яке було викуплене з приватної власності графині Зубової та перейменовано в Новоград-Волинський. Однак, унаслідок того, що там не було достатньої кількості будівель, придатних для розташування державних установ, губернський уряд тимчасово розмістили у Житомирі⁵. Адміністративні органи Волинської губернії продовжувала залишатися у Житомирі, який лише 24 червня 1804 р. отримав офіційний статус губернського центру⁶.

Проте цей територіальний устрій побутував недовго, оскільки вже 12 грудня 1796 р. було видано імператорський указ, згідно з яким “*на особых по правам и привилегиях*” створювалися Київська, Волинська та Подільська губернії⁷. Черговим указом від 29 серпня 1797 р. було розпочато проведення нової адміністративно-територіальної реформи, у результаті якої до складу Волинської губернії, крім Новоград-Волинського, Лабунського, Ізяславського, Острозького, Рівненського, Дубровицького, Овруцького, Житомирського, Чуднівського, Луцького, Володимирського та Ковельського повітів, було передано Дубенський, Кременецький, Ямпільський, Базалійський та Старокостянтинівський повіти Подільської губернії, натомість Радомишльський повіт відійшов до складу Київської губернії⁸.

Реалізація усіх заходів щодо розмежування приєднаних наприкінці XVIII ст. українських земель на губернії та повіти завершилася лише у кінці

¹ Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). (Санкт-Петербург: Типография II Отделения собственной его императорского величества канцелярии, 1830), собр. 1, т. 23, №17112, 418.

² ПСЗРИ, 1830, собр. 1, т. 23, №17323, 691.

³ ПСЗРИ, 1830, собр. 1, т. 23, №17352, 727–728.

⁴ Валерій Бортніков, “Утворення Волинської губернії,” *Минуле і сучасне Волині та Полісся* 52 (2014): 161.

⁵ ПСЗРИ, 1830, собр. 1, т. 23, №17354, 728.

⁶ ПСЗРИ, 1830, собр. 1, т. 28, №21364, 403.

⁷ ПСЗРИ, 1830, собр. 1, т. 24, №17634, 229.

⁸ ПСЗРИ, 1830, собр. 1, т. 24, №18117, 708.

1806 р.⁹ Після декількох етапів адміністративно-територіальних перетворень лише у середині XIX ст. оформляється остаточний адміністративно-територіальний поділ Волинської губернії, за яким до її складу входили 12 повітів: Володимир-Волинський, Дубенський, Житомирський, Заславський, Ковельський, Кременецький, Луцький, Новоград-Волинський, Овруцький, Острозький, Рівненський та Старокостянтинівський.

Як адміністративна одиниця “повіт” не був однорідним, а поділявся на кілька управлінських структур: за адміністративно-територіальним устроєм – на волості, за поліцейським підпорядкуванням – на стани, за судовою приналежністю – на дві мирові дільниці, що складали один мировий округ і на парафії у церковно-адміністративному відношенні.

Правові основи утворення волостей регулювалися “Загальним положенням про селян, які вийшли з кріпосної залежності” від 19 лютого 1861 р.¹⁰ За цим законом волость визначалась як адміністративно-територіальна одиниця і, номінально, як суб’єкт місцевого селянського самоврядування, що складається із сусідніх господарських одиниць – громад (рос. *сельских обществ*). В основу формування території волості, насамперед, була покладена належність мешканців сільських населених пунктів до однієї парафії. Зокрема в межах повіту не дозволялося розділяти між різними волостями поселення, що належали до однієї парафії. Таким чином кілька парафій складали волость. Розмір волості визначався за кількістю мешканців – від 300 до 2 000 осіб чоловічої статі (ревських душ). Поряд із цим у положенні наголошувалося, що максимальна відстань до волосного центру не повинна була перевищувати 12 верст. Усі адміністративно-територіальні зміни в межах губернії залишалися у компетенції місцевого керівництва, натомість, вирішення питань про перехід волостей чи “сельских обществ” до складу іншої губернії належали центральній владі.

Упродовж 1860–1880-х рр. кількість волостей неодноразово змінювалась. Зокрема декілька волостей було ліквідовано, змінено окремі волосні центри тощо. Якщо станом на 1875 р. у складі Волинської губернії налічувалося 263 волості¹¹, то вже у 1884 р. – 201 волость¹². На середину 1880-х р. склад і межі волостей стабілізувалися, й проіснували, за окремими винятками, до 1921 р.

Керівниками поліцейного управління повіту були справники, а станів – станові пристави, в яких помічниками виступали урядники. У 1884 р. у складі Волинської губернії налічувалося 48 станів¹³. Ця адміністративна структура з

⁹ Анатолій Філінюк, “Розмежування губерній Правобережної України в 1801–1806 роках,” *Наукові праці Кам’янець-Подільського національного університету. Історичні науки* 18 (2008): 200.

¹⁰ ПСЗРИ, 1863, собр. 2, т. 36, отд. 1, №36657, 147.

¹¹ *Список волостей и гмин Европейской России с распределением по призывным участкам для отбывания воинской повинности: по сведениям к 1 января 1875 года*, ред. Михаил Раевский и Михаил Мусницкий (Санкт-Петербург: Типография Министерства внутренних дел, 1875), 28–33.

¹² Александр Забелин, *Военно-статистическое обозрение Волынской губернии*. (Киев: Типография Штаба Киевского военного округа, 1887), ч. 1, 360.

¹³ Там же.

1878 р. складалися з урядницьких дільниць. Повіти переважно поділялися на чотири стани, лише Житомирський складався з п'яти поліцейських одиниць, а Острозький та Дубенський – із трьох. Згодом кількість адміністративно-поліцейських одиниць у губернії збільшилася до 55¹⁴.

З розвитком продуктивних сил і необхідністю проведенням аграрних реформ пов'язано спроби укладення загального переліку поселень Волинської губернії. Упродовж першої половини XIX ст. основним джерелом відомостей про чисельність населення служили так звані ревізії – переписи населення, що платило подушний податок і підлягало рекрутській повинності¹⁵. Власне суто фіскальний характер усіх необхідних статистичних даних дозволяв державними посадовим особам ігнорувати перші спроби здійснити укладення докладних списків сільських поселень. Таку позицію яскраво ілюструє відповідь начальника відділу статистики міністерства внутрішніх справ Карла Германа на письмовий запит географа Костянтина Арсенєва щодо кількості сільських поселень у губерніях, що передбачалося використати у довіднику зі статистики Російської імперії: *“Не имена селений важны для правительства, но распределение сельских жителей”*¹⁶.

Збільшення чисельності населення та розвиток продуктивних сил зумовили значні зміни у мережі сільських поселень. Так, якщо у 1791 р. на Волині було 114 міст і містечок та 2 234 поселень сільського типу¹⁷, то у середині 1860-х рр. загалом числилось 3 464 населених пункти, з яких 3 317 становили поселення сільського типу¹⁸. Процес збільшення кількості поселень різних типів продовжувався й надалі та набув найбільших темпів в останній третині XIX – на початку XX ст.

Відділ статистики був утворений у 1811 р. при міністерстві поліції (з 1819 – міністерство внутрішніх справ), але лише 20 грудня 1834 р. законодавчо були затверджені чіткі повноваження та функції Статистичного відділу при раді міністра внутрішніх справ та створені Статистичні комітети в губерніях¹⁹. Проте губернські статистичні комітети не отримали ні затвердженого штату постійних співробітників, ні фінансування.

¹⁴ Список населенных мест Волынской губернии, 1911. (Житомир: Волинская губернская типография, 1911).

¹⁵ Л. И. Панин, “Списки населенных мест” Российской империи как исторический источник,” *Археологический ежегодник за 1959 год*, ред. Михаил Тихомиров. (Москва: Издательство Академии наук СССР, 1960), 184.

¹⁶ Блюма Вальская, “Об экономико-географическом изучении России в первой половине XIX века,” *Вопросы географии. Сборник 10: Экономическая география СССР*, ред. Николай Баранский (Москва: ОГИЗ, 1948), 44.

¹⁷ Fortunat Nowicki, *Wołyń i jego mieszkańcy w r. 1863: Krótkie opisanie gubernii Wołyńskiej pod względem jeograficznym i statystycznym*. (Drezno: Druk i nakład J. I. Kraszewskiego, 1870), 57.

¹⁸ Nowicki, *Wołyń i jego mieszkańcy*, 57.

¹⁹ ПСЗРИ, 1835, собр. 2, т. 9, отд. 2, №7684, 280.

Волинський губернський статистичний комітет було утворено 2 лютого 1836 р. Формальним керівником цієї державної структури за посадою вважався губернатор. До правління статистичного комітету входили віце-губернатор, повітові та губернський предводителі дворянства, представник духовної консисторії, прокурор губернії, директори училищ, інспектор лікарської управи та інші офіційні особи.

Циркулярним приписом від 19 лютого 1836 р. за підписом міністра внутрішніх справ Дмитра Блудова і керуючого справами Статистичного відділення К. Арсенєва керівникам губерній зобов'язали доручити членам губернських статистичних комітетів скласти список усіх поселень крім міст. У списку поряд із власними назвами населених пунктів та їхнім типом потрібно було вказати відомості про кількість дворів, церков, населення чоловічої і жіночої статі у кожному з поселень²⁰. У 1836–1838 рр. із 49 губерній європейської частини імперії Статистичний відділ отримав дані лише з 39 адміністративних одиниць. Матеріали з Волинської губернії були надіслані, але до адресата так і не дійшли – загубилися в дорозі²¹. Проте, за наявності різних за якістю даних із 41 губерній, до їхньої публікації справа так і не дійшла.

Наступна спроба створити списки поселень статистичними інституціями була зроблена в середині 1850-х років. Цей процес був пов'язаний з реорганізацією статистичних установ Російської імперії, що була проведена в 1850-х – на початку 1860-х років. У грудні 1852 р. Статистичне відділення перетворили у Статистичний комітет²², який законом від 4 березня 1858 р. був перетворений на Центральний статистичний комітет при міністерстві внутрішніх справ²³. Губернські статистичні комітети підпорядковувалися Центральному статистичному комітету, який повинен надавати їм “належні настанови та вказівки” стосовно організації статистичної роботи в губернії, методиці збирання та обробки отриманих результатів. Хоча перелік обов'язків для губернських статистичних комітетів було значно скорочено, але встановлення кількості населених пунктів залишалось одним з важливих завдань у їхній діяльності²⁴. Крім цього, Комітет повинен був готувати матеріали до щорічних звітів губернатора, вести різнопланову статистику населення, господарської, культурно-освітньої діяльності для забезпечення державних структур усіма необхідними даними. Щорічно до міністерства губернські комітети мали подавати до 77 зведених статистичних таблиць²⁵.

²⁰ Панин, “Списки населенных мест” Российской империи как исторический источник,” 181–182.

²¹ Там же, 182.

²² ПСЗРИ, 1853, собр. 2, т. 27, отд. 1, №26877, 784–785.

²³ ПСЗРИ, 1860, собр. 2, т. 33, отд. 1, №32826, 280.

²⁴ *Статистические таблицы Российской Империи за 1858 год*, ред. Артур Бушен. (Санкт-Петербург: Типография К. Вульфа, 1863), вып. 2, 69.

²⁵ Ирина Комарова, “Научно-историческая деятельность статистических комитетов,” *Археологический ежегодник за 1986 год*, ред. Сигурд Шмидт. (Москва: Наука, 1987), 86

Повна відсутність фінансування робила комітет залежним від підтримки губернської адміністрації, насамперед від ставлення самого губернатора. Фінансувалася лише посада секретаря губернського комітету, який вів документацію та опрацьовував матеріали, що надходили. Тому необхідні дані для губернських статистичних комітетів збирали повітові справники, станові пристави, адміністрація волосних правлінь, учителі, сільські священики. Водночас зі своєю безпосередньою діяльністю зі збору та опрацювання статистичного матеріалу, деякі губернські статистичні комітети займалися історико-краєзнавчими дослідженнями. Результати наукової діяльності Волинського статистичного комітету з 1838 р. почали друкуватися на сторінках “Волинських губернських відомостей” та “Журналу міністерства внутрішніх справ”.

Наступним кроком у реорганізації діяльності губернських статистичних комітетів було видання “Положення про губернські статистичні комітети” від 26 грудня 1860 р. За цим законом змінювалися умови фінансування комітетів і запроваджувалася вимога, за якою секретар повинен був мати вчене звання, або принаймні університетську освіту²⁶. До обов’язків комітетів належало ведення місцевої статистики про чисельність населення, кількість і якість земель, продуктивні сили губернії, а також укладення та публікація докладних описів губерній. Закон від 30 квітня 1863 р. можна вважати останнім законодавчим актом, який стосувався розвитку і вдосконалення адміністративної статистики²⁷.

Ще у 1854 р. Статистичний комітет видав циркуляр, за яким пропонувалося скласти у кожній губернії опис міст і повітів та докладні списки поселень²⁸. Для пришвидшення надходження матеріалів з губерній 9 квітня 1859 р. оприлюднене чергове розпорядження міністра внутрішніх справ, яке містило основні положення програми і порядок збирання інформації для видання “Повного списку населених місць Російської імперії”²⁹. Програма включала такі пункти для опису поселень:

1. Назва населеного пункту із позначенням соціального типу (міське чи сільське поселення) і правового статусу (приватне, державне, на особливих правах);

2. Сукупність географічних ознак населеного пункту з обов’язковим зазначенням найближчого джерела води;

3. Відстань міст до столиці і центру губернії, сіл – до повітових і станових центрів;

4. Число дворів у поселенні;

5. Число мешканців чоловічої та жіночої статі;

²⁶ ПСЗРИ, 1862, собр. 2, т. 35, отд. 2, №36453, 506.

²⁷ ПСЗРИ, 1866, собр. 2, т. 38, отд. 1, №39566, 413–414.

²⁸ Панин, “Списки населенных мест” Российской империи как исторический источник,” 185.

²⁹ Там же.

6. Число молитовних будинків, благодійних і навчальних закладів, ярмарок, пристаней, поштових станцій, промислових підприємств та інших закладів.

У сільській місцевості ці відомості мали збирати станові пристави і подавати до губернського статистичного комітету, де згодом їх сумували і надсилали до Центрального статистичного комітету. Для перевірки зібраних даних передбачалося використати матеріали десятої ревізії 1858 р. і матеріали воєнно-статистичного опису губерній, зібраних офіцерами Генерального штабу.

У період з 1861 до 1885 рр. було видано 42 випуски “Списків населених місць Російської імперії”, кожен із яких відповідав окремій губернії. Матеріали з Волинської губернії за 1859 р. та уточнені списки за даними 1866 р. до Центрального статистичного управління надійшли, але так і не були опубліковані. Матеріали з Волинської губернії у вигляді трьох справ відклалися в Російському державному історичному архіві у фонді центрального статистичного комітету³⁰. Невиданими залишилися також списки поселень суміжних губерній – Київської та Подільської. Поселення Волинської губернії у переліку в межах кожного повіту подаються за абеткою та окремою нумерацією відповідно приналежності до поліцейських станів. Зібрані матеріали, як видно з архівних джерел, перевіряли, використовуючи картографічні відомості військового походження. Зокрема для уточнення були створені додаткові списки для кожного повіту губернії – “Поселення, які не позначені на карті” та “Перелік пропущених населених пунктів”³¹.

Загальнодержавне видання “Списків поселень” виявилось єдиним. Надалі обов’язки складання списків поселень, опрацювання та публікації накопичення даних були передані земствам як органам місцевого самоврядування. Позаяк, виборні земські установи у Волинській губернії були запроваджені лише 14 березня 1911 р. цими питаннями продовжував займатися губернський статистичний комітет³².

³⁰ Сведения о населенных местах Волынской губернии, собранные губернским статистическим комитетом МВД по предписанию Министра внутренних дел от 9 апреля 1859 г., для подготовки издания Полного списка населенных мест Российской Империи. Часть I, 1859 р., Російський державний історичний архів (далі – РДІА), ф. 1290, оп. 4, спр. 88, доступ отримано 22 березня 2016, <https://www.prlib.ru/item/466672>; Сведения о населенных местах Волынской губернии, собранные губернским статистическим комитетом МВД по предписанию Министра внутренних дел от 9 апреля 1859 г., для подготовки издания Полного списка населенных мест Российской Империи. Часть II, 1859 р., РДІА, ф. 1290, оп. 4, спр. 89, доступ отримано 22 березня 2016, <https://www.prlib.ru/item/466674>; Сведения о населенных местах Волынской губернии, собранные губернским статистическим комитетом МВД по предписанию Министра внутренних дел от 9 апреля 1859 г., для подготовки издания Полного списка населенных мест Российской Империи. Часть II, 1859 р., РДІА, ф. 1290, оп. 4, спр. 117, доступ отримано 22 березня 2016, <https://www.prlib.ru/item/466673>.

³¹ Сведения о населенных местах Волынской губернии, РДІА, ф. 1290, оп. 4, спр. 88, арк. 417–480, доступ отримано 22 березня 2016, <https://www.prlib.ru/item/466672>.

³² ПСЗРИ, 1914, собр. 3, т. 31, отд. 1, №34903, 170–175.

Наслідком роботи статистичного комітету Волинської губернії стало створення і публікація з кінця 70-х років XIX ст. низки знакових регіональних видань: “Обзор Волынской губернии” (1879–1915), “Памятная книжка Волынской губернии” (1885–1916) та “Списки населенных мест Волынской губернии”. Цінність цих збірників полягає, перш за все, у тому, що при систематичному характері видання у них із року в рік містився схожий набір статистичних даних. Це дозволяє рік за роком порівнювати і детально відстежувати зміни, що відбувалися в різних сферах життя регіону.

Місцеві “Списки поселень” створювалися передовсім як довідник, тому систематично обновлювалися. Через невеликий тираж довідників, які поширювали переважно серед державних установ у межах губернії, ці видання ставали бібліографічною рідкістю відразу після їхнього виходу в світ.

Якщо загальна кількість поселень у повітах Волинської губернії публікувалася у інших виданнях Комітету щорічно, то суцільний список поселень видавався з різною періодичністю. Зокрема вийшло чотири видання “Списків населених місць Волинської губернії” – 1887³³, 1899³⁴, 1906³⁵ та 1911 років³⁶. Такий розрив в періодичності зумовлений як швидкістю втрати практичної цінності опублікованих відомостей – старінням інформації, так і наявним досвідом працівників. З часом співробітники губернської статистики набували необхідних навичок збору та опрацювання відомостей про поселенську мережу, враховували помилки попередніх видань, що, зі свого боку, позначилося на інформативності переліку поселень і формі їх подання.

Перший повний список сільських поселень Волинської губернії вийшов друком у 1887 р. Усі поселення були згруповані, передусім, за підпорядкуванням до повітів. Дані про поселення кожного повіту подавалися окремо у вигляді таблиці, яка складалася з дев’яти стовпців. У першому стовпці по вертикалі вказувалася назва повіту. Розміщення повітів у таблиці не було упорядковане за абеткою. Видання відкривав Житомирський повіт (с. 1–27), за ним по чергово подавалися відомості зі Строкостянтинівського (с. 28–36), Заславського (с. 36–44), Острозького (с. 45–54), Кременецького (с. 54–63), Рівненського (с. 63–85), Новоград-Волинського (с. 86–105), Дубенського (с. 105–117), Луцького (с. 118–135), Ковельського (с. 136–145), Володимир-Волинського (с. 146–161) та Овруцького (с. 162–176) повітів.

У наступній графі таблиці вказано назви поселень повіту упорядковані за абеткою, але лише за першою літерою власної назви. Перед назвою по-

³³ *Список населенных мест Волынской губернии, 1887.* (Житомир: Волынская губернская типография, 1887).

³⁴ *Список населенных пунктов Волынской губернии, 1899.* (Житомир: Типо-литография Угер и Блох, 1899).

³⁵ *Список населенных мест Волынской губернии, 1906.* (Житомир: Волынская губернская типография, 1906).

³⁶ *Список населенных мест Волынской губернии, 1911.*

селення вказувався його тип: село, колонія, містечко, хутір, урочище, ферма, фільварок, виселок, лісничівка, передмістя, посьолок, присілок, юридика. У наступних стовпцях таблиці фіксувалася кількість мешканців, адміністративне підпорядкування до волості, поліцейського стану, мирової та урядницької дільниці. У двох останніх графах таблиці вказувалися відстань до Житомира та до адміністративного центру повіту.

Варто зазначити, що у виданні 1887 р. наступним за важливістю критерієм упорядкування поселень у переліку після групування за повітами та першою літерою ойконіма була його належність не до волості, а передовсім до поліцейського стану. Попри деякі недоліки публікація списків поселень 1887 р. є першим і достатньо успішним досвідом видання загального переліку поселень Волинської губернії.

Наступний повний перелік поселень був опублікований у 1899 р. під дещо відмінною від попереднього та наступних видань назвою: “Список населенных пунктов Волынской губернии”³⁷. На початку цього видання розміщені дві таблиці. Перша з них містить дані щодо кількості населення в повітових містах станом на 1 січня 1899 р. Ці відомості розміщені у трьох стовпцях – “чоловіків”, “жінок” та “всього”. Наступна таблиця містила відомості про відстань від центру губернії до окремих поселень залізницею, шосе та польовими дорогами, які, як зазначалося, почерпнуті з довідника “Почтовий дорожник Российской империи”.

Основна таблиця, в якій подавалися дані про населені пункти губернії містила 13 стовпців. В межах цієї таблиці поселення були систематизовані насамперед за адміністративним підпорядкуванням повітам та мали окрему нумерацію, яка і зазначалася у першій графі. Як і в попередньому виданні 1887 р. список починався поселеннями Житомирського і закінчувався населеними пунктами Овруцького повітів. Усі інші адміністративно-територіальні одиниці губернії були розміщені без визначеного порядку. Очевидно, що з метою полегшення пошуку назви повітів вказувалися у верхньому колонтитулі непарних сторінок, натомість на парних сторінках повідомлялася назва видання.

У наступному стовпці вказувався спочатку тип поселення а вже слідом його власну назву, або ж варіанти назв. Структура подання інформації про кожне поселення містила наступну інформацію: у трьох стовпцях подавалася назва волості до якої належало поселення, кількість дворів у ньому та номер стану; дві графи під спільною назвою “Число жителів” містили дані про кількість мешканців окремо чоловічої та жіночої статі станом на 1 січня 1899 р. У чергових чотирьох стовпцях під спільною назвою “Дільниці” зазначався номер дільниці мирового посередника, мирового судді, судового слідчого та поліцейського урядника до яких належав той чи інший населений пункт. Останні два стовпці фіксували відстань у верстах від поселення до Житомира і повітового центру.

³⁷ *Список населенных пунктов Волынской губернии, 1899.*

У межах повітів населені пункти розподілялися за абеткою з орієнтацією на першу літеру омоніма та номером стану. Складається враження, що при опрацюванні списки різних повітів не були зведені до єдиного знаменника. Зокрема, розподіл поселень у межах однієї літери за належністю до стану не завжди було дотримане, як-от у Новоград-Волинському повіті поселення були згруповані за абеткою, незважаючи на приналежність до поліцейського стану. Натомість в інших повітах пріоритетним була саме станова підпорядкованість населеного пункту. У кінці переліку поселень Острозького повіту міститься доповнення під назвою “Додаткові” у якій наводяться дані ще про 8 поселень (три села, дві колонії та три хутори), що не увійшли до основного переліку.

При аналізі списків поселень у виданні 1899 р. помітні окремі огріхи та неточності. Скажімо, хутір Молодий з одним двором та трьома жителями у Володимир-Волинському повіті помилково вказаний як “село”³⁸, а поселення Острів Ковалевського поблизу села Космачів Костопільської волості Рівненського повіту з трьома дворами та 23 мешканцями подається як “містечко”³⁹. У тому ж повіті і село Пересопниця і хутір Пересопницький, за вказаними даними, налічують по одному двору з трьома мешканцями в кожному⁴⁰.

Окремі поселення двічі позначені у списках. Для прикладу урочище Карпусеве Ізяславського повіту та хутір Барибанда Володимир-Волинського повіту згадуються двічі з ідентичними показниками дворів, мешканців та адміністративною підпорядкованістю. А у переліку поселень Новоград-Волинського повіту населений пункт Анелин фігурує аж тричі під різними номерами, як “Анелин (Кругла Лоза)”, “Кругла Лоза (Анелин)” та “Лоза Кругла (Анелин)”⁴¹. Крім того, трапляються похибки спричинені тим, що одне поселення з двослівним ойконімом відзначене у списку двічі. Для прикладу у переліку поселень Острозького повіту те саме село згадане двічі, як “Княжа Корецька” і як “Корецька Княжа”. Якщо у виданні 1887 р. такі хиби виявлено у двох випадках, то у виданні 1899 р. у Новоград-Волинському повіті зауважено 128 випадків подвійного обліку поселень з двочленими складеними назвами. Тому подане у списку число поселень цього повіту 1 095 одиниць, не відповідає їхній фактичній кількості.

Нове видання переліку населених пунктів Волинської губернії відноситься до 1906 р. Власне списку поселень передують дві позиції довідкових матеріалів. Спочатку наведені дані про відстань від повітових центрів до Житомира. Другий документ містить перелік та місце розташування поштово-телеграфних закладів (поштово-телеграфних контор та відділів, поштових відділень) в повітах Волинської губернії.

³⁸ Список населенных пунктов Волынской губернии, 1899, 186.

³⁹ Там же, 74.

⁴⁰ Там же, 75.

⁴¹ Там же, 22, 33, 35.

Власне таблиця з даними про населені пункти мала подібну структуру, що й у попередніх виданнях. Вона складається з 12 колонок. У першій – нумерація населених пунктів, що була окремою для поселень кожного повіту. У нумерації поселень окремих повітів помітні огріхи, зокрема у переліку поселень Острозького повіту після позиції №377 відразу йде №379, що фактично збільшує кількість поселень, якщо брати до уваги лише показники цієї графи⁴². У другому стовпці подається назва населеного пункту та скорочене позначення його соціально-економічного типу. У трьох наступних колонках вказувалися, відповідно, назва волості, кількість дворів та номер поліцейського стану до яких належало поселення. У наступній графі відображено загальне число жителів. Чергові три колонки, об'єднані під спільною назвою “Дільниці” вказували до яких саме дільниць мирового посередника, мирового судді та судового слідчого відноситься населений пункт. Наступні два стовпці були покликані полегшити локалізацію поселення у просторі і показували відстань від поселення до повітового міста та до волосного центру. В останній графі під назвою “Поштова адреса” вказувався найближчий населений пункт у якому було розміщене поштове відділення.

Поселення у таблиці систематизовані за підпорядкованістю до повітів. Список поселень Житомирського повіту знову ж таки містився на початку видання, проте всі інші повіти розміщуються почергово за абеткою. Слід зазначити, що у виданні 1906 р., як і в попередньому, назва повіту також вказувалася у верхньому колонтитулі, але вже на кожній сторінці. Наступною відмінністю цього видання від попередніх було те, що основним критерієм впорядкування переліку поселень в межах кожного повіту був розподіл за абеткою, що полегшувало користування довідковим виданням.

У списку 1906 р. видання кількість хиб пов'язаних з подвійним обліком того самого населеного пункту значно зменшилася. Таких випадків помічено лише три: хутір Божків Житомирського повіту та колонії Стара Домброва та Нова Домброва Ковельського повіту. У цьому ж виданні з невідомих причин у переліку поселень Луцького повіту не зазначено села Щурин, що було волосним центром.

Список поселень опублікований у 1911 р. вважається найбільш повним та змістовним для характеристики мережі поселень Волинської губернії напередодні Першої світової війни. Ця публікація, як, зрештою, і попередні, була підготовлена губернським статистичним комітетом однак мала статус неофіційного видання. У “Списках поселень”, що вийшли у 1906 та 1911 роках неофіційний статус видань задекларовано на титульній сторінці. Публікація 1911 р. не містить пояснювальної статті, хоча наявні окремі уточнення про залучені матеріали, що запевняють читача в актуальності поданої інформації. Зокрема вказується, що основні відомості були зібрані наприкінці 1909 р.

⁴² *Список населенных мест Волынской губернии, 1906*, 188.

Видання 1911 р. відкриває таблиця з показниками для 13 міст губернії, які вказували відстань до губернського центру та найближчої залізничної станції, кількість мешканців за даними 1897 та 1910 р. У Списку поселень 1911 р. збереглася структура подачі матеріалу у вигляді таблиці, яка складається зі 17 стовпчиків і розміщується на розгортці парної та непарної сторінок. Характерною рисою цього видання є відсутність нумерації поселень. Варто зазначити, що усі поселення губернії систематизовані виключно за абеткою, незважаючи на їхню адміністративну приналежність.

У першій графі вказано власну назву поселення та його соціально-економічний тип. У чергових п'яти графах навпроти кожного населеного пункту зазначено назву повіту і волості, до яких він належить, а також назви населених пунктів, де розташовані найближча залізнична станція, поштове та телеграфне відділення. Наступні два стовпці включають відомості про кількість дворів і загальну чисельність мешканців поселення. Чергові графи містять відомості про адміністративну належність до дільниць поліцейського стану, мирового посередника, мирового судді та судового слідчого.

Останні п'ять колонок таблиці, об'єднані під спільною назвою “Відстань”, ознайомлюють із відомостями про віддаль до центру повіту, волосного правління, найближчої залізничної станції, поштового та телеграфного відділів. У випадках, коли в одній волості співіснували поселення з тотожними власними назвами, показник відстані до волосного та повітового центру є чи не єдиною ознакою, за якою можна локалізувати ці населені пункти. Наприклад, у списку поселень 1911 р. видання зафіксовано два заселені урочища під назвою “Смолярня”, що входили до складу Судобицької волості Дубенського повіту. Тому вирішальним чинником для їхньої ідентифікації є вказана відстань, яка дозволяє дійти висновків, що урочище Смолярня у складі трьох дворів із 15 мешканцями розташоване на відстані 13 верст від волосного центру відповідає поселенню, що у списках 1906 р. видання подається як урочище “Смолярня при Градках” із тотожною відстанню до волосного центру. Натомість інше урочище Смолярня з дев'ятьма мешканцями, розташоване на відстані 4 верст від села Судобичі, у списках 1906 р. згадане під назвою “Смолярня Носовицька”.

У кінці видання подаються адреси станових приставів, мирових посередників, мирових суддів і судових слідчих кожного повіту.

Варто зазначити, що у “Списку поселень Волинської губернії 1911 р. видання чимало помилок стосуються помилкової підпорядкованості до повітів. Очевидно це пов'язано з використанням у публікації системи скорочень та знаків повтору – *ditto*. Тобто у разі коли кілька поселень у сусідніх рядках належать до одного повіту, то повна назва адміністративної одиниці ставилася навпроти першого, а у всіх наступних ставився знак повтору. У виданні 1887 р. в якості таких знаків використовувалися кутові лапки (»), у виданні 1899 р. – звичайні лапки ("). Натомість у виданні 1911 р. друкарські знаки

повтору замінило слово “*тоже*”, що іноді помилково продовжувалося на рядок із населеним пунктом підпорядкованого іншому повіту. Помилки друку трапляються у випадку скорочень написання адміністративної підпорядкованості до повітів: “Н-Волинського” та “В-Волинського” що позначали, відповідно, Новоград-Волинський та Володимир-Волинський повіти. Такі поселення можна ідентифікувати за волосною підпорядкованістю сусідньої графи. З огляду на те цікавими є екземпляри “Списку” в яких власники власноруч виправляли помічені огріхи. Наприклад, у примірнику “Списку поселень Волинської губернії” 1911 року видання, що зберігається у фондах Державного архіву Житомирської області помічено 21 виправлення адміністративної приналежності поселень. Зокрема правки внесені у рядках, що стосуються сіл Бик і Дерть, колонії Кречівська та хутора Владиславівка, що помилково були зараховані до Новоград-Волинського повіту. Рукописні корективи дещо іншого характеру присутні у примірнику 1906 року видання, що зберігається у Житомирському краєзнавчому музеї. Цей екземпляр належав, як свідчить власноручний підпис, Кузьмі Ящинському. У довіднику дописані назви парафіяльних центрів, до яких відносилися окремі села. Можна припустити, що такі доповнення зумовлені професійною діяльністю К. Ящинського, який з 1907 року працював на посаді архіваріуса Волинської духовної консисторії⁴³.

Вочевидь із кожним наступним виданням кількість помилок зменшувалася, а помічені хиби друку виправлялися. Крім того, із метою поліпшення видань статистичного комітету, зокрема й “Списків поселень”, до читачів – посадових і приватних осіб, звернувся з відозвою секретар губернського комітету Орест Козловський. У своєму звертанні О. Козловський запропонував повідомляти в усній чи письмовій формі усі помічені у попередніх виданнях неточності⁴⁴.

Недоліком “Списків населених місць Волинської губернії” усіх років видання є те, що вони не містили жодної пояснюючої чи вступної статті, підсумків, чи узагальнюючих таблиць щодо загальної кількості поселень у повітах та губернії.

Фіксація змін у мережі поселень, що відображена у довідниках дещо не відповідає реальному стану розвитку. Хутори, що розташовувалися на невеликій відстані один від одного і були щойно заснованими, не виділяються як окремі поселення, а подаються разом із найближчими наявними поселеннями. Такі явища були характерними при інтенсивному переселенні селян на хутори, зокрема в процесі реалізації аграрної реформи початку ХХ ст. Наприклад, як один населений пункт з власною назвою “Бродівські Хутори №30–70” із

⁴³ *Памятная книжка Волинской губернии на 1908 год.* (Житомир: Типография Губернского Правления, 1907), 28.

⁴⁴ *Памятная книжка Волинской губернии на 1914 год.* (Житомир: Волинская Губернская типография, 1913), 2.

40 дворами⁴⁵ згадуються у списку 1911 р. новоутворені хутори поблизу села Бродівське Острозького повіту. Аналогічно позначене поселення “Завидівські Хутори №1–17” цього ж повіту із 17 дворами⁴⁶.

Списки поселень також відрізняються між собою різною транскрипцією ойконімів. Назви тих самих населених пунктів у довідкових виданнях, розділених у часі кільканадцятьма роками, часто писалися неоднаково. Звичайно, що частина помилок у назвах поселень пов’язана з хибами друку. Але переключування місцевих назв поселень також виконувало і асиміляційну функцію. Щораз з новим виданням назви поселень упорядковуються та подаються на російський кшталт. Наприклад, у списках поселень Рівненського повіту 1887 і 1899 років назва населеного пункту Бихів передана як “Быхов”, а у наступних виданнях – вже як “Быхово”; хутір із назвою “Студнярка” згодом відтворено як “Студнярово”. Це ж стосувалося і поселень іноземних колоністів. На час заснування велика кількість топонімів німецьких колоній подавалася мовою колоністів. Однак, у 1886 р. за пропозицією Київського генерал-губернатора Волинське губернське правління винесло рішення щоб назви 55 німецьких колоній, були змінені на місцеві відповідники⁴⁷. Наприклад, в Острозькому повіті були перейменовані німецькі колонії Карлсвальд (*Karlswalde*) у Слобідські Голендри⁴⁸ (тепер – с. Прикордонне Острозького р-ну Рівненської обл.), Грюнталь (*Grüntal*) у Мощанівку Сіянецької волості, Фюрстендорф (*Fürstendorf*) у Лісну Плужненської волості (тепер Ізяславського р-ну Хмельницької області), Фюрстенталь (*Fürstental*) в Кустарну Плужненської волості (згодом об’єднана зі с. Сторонице Ізяславського району Хмельницької області).

Попри це, можемо зазначити, що усі списки поселень, опубліковані статистичним комітетом Волинської губернії, оформлені у вигляді таблиці, яка у різних виданнях відрізнялася лише структурою та наповненням. Варто зауважити, що у списках поряд із містечками і селами зареєстровані також і малодвірні населені пункти. На цьому тлі довідник 1911 р. є найповнішим і найінформативнішим.

Поза тим, основна перевага “Списків населених місць” як джерела полягає в тому, що вони містять відомості про кількість тих чи інших соціальних типів населених пунктів, що дозволяє охарактеризувати процес виникнення або зникнення поселень, проаналізувати основні етапи формування системи розселення Волинської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст. та виявити особливості цього процесу з урахуванням економічних, соціальних, культурних та адміністративних взаємозв’язків локального рівня. Точні назви

⁴⁵ Список населенных мест Волынской губернии, 1911, 36.

⁴⁶ Список населенных мест Волынской губернии, 1911, 132.

⁴⁷ “О перемене названий немецких колоний на Волыни,” *Волыньские епархиальные ведомости. Часть неофициальная* 29 (1886): 897.

⁴⁸ Список населенных мест Волынской губернии, 1887, 52; Список населенных мест Волынской губернии, 1911, 84.

населених осередків дають змогу простежити історію заселення території, вивчати динаміку розселення людності не тільки за загальними даними в повітах, але й у межах окремих поселень.

THE “LISTS OF SETTLEMENTS OF THE VOLHYNIAN GOVERNORATE” OF THE SECOND HALF OF THE 19TH AND EARLY 20TH CENTURIES AS A SOURCE FOR THE STUDY OF RURAL SETTLE

Hryhoryi RACHKOVSKYI

Ivan Franko National University of Lviv,
Chair of Ethnology,
1, *Universytetska str.*, 79000, Lviv, Ukraine

The “Lists of settlements of the Volhynian Governorate” of the second half of the 19th and early 20th centuries is described in the article. They used in historical research only episodically, despite the enormous information potential. The lists of settlements reflect the administrative-territorial division of the province and the *uyezds*, the geographical location of settlements, and types of rural settlements. The main thesis of the article is information from the “Lists of settlements” allows characterizing the specificity of the formation a network of rural settlements and their typology in the Volhynian Governorate.

Particular attention is paid to the process of formation of local statistical institution and publications of the statistical committee of the Volhynian Governorate. Above all the significance of these publications is determined, by the systematic nature of the publications and the comparable set of statistical data.

“Lists of settlements of the Volhynian Governorate” contain detailed information on the number of social types of settlements but differ in content and structure of the presentation of information.

Key words: Volhynian Governorate, Statistical Committee, list of settlements, settlement, settlement name.

Стаття надійшла до редколегії 25.10.2018

Прийнята до друку 9.11.2018